

7.

На другий день після одвідин братіка Клим-Клима Вадим вранці одягся і пішов з дому. Саламандра зустріла його в снігах і сердито буркнула:

— А самувар?

Вадим живо повернувся до неї і занадто весело сказав:

— Мені самувару не треба! Я буду у знайомих пити. Дякую дуже.

Вийшовши на двір, він почув, що його якимось хитнуло і стало дуже холодно.

“Мені треба б з’їсти”, — подумав він машинально. Але навіть на папириси не було, а курити хотілось нестерпно. “Я вчора вранці їв чи позавчора?” — невідомо для чого став він пригадувати і, забувши, пішов швидче. Чи від голоду, чи чого іншого, стан був якийсь нерівний, — то поривчатість, то занадтий спокій і задумчивість.

Ранок був морозний, і на всіх бородах круг рота лежав іней. Болото на брукові зашкарубло і фонтаном чвакало на калюжах, коли їх роздавлювали колеса возів. Скрізь димилася пара: з ротів, з дверей трактирів, з ноздрів коней і собак. Деревя стояли тихо, непорушно, немов боячись втрусити з своїх змерзлих гіляк сріблястий порошок. Сонця не було, але далеко вгорі небо яснішало і наливалось рожевістю.

Підходячи до дому Рибачьких, Вадим помітив біля його невеличку юрбу: баби, чиновник, двоє салдатів з казеними книгами в руках, пара дворників, хлопчик з великим кошем на руці і в занадто великій на його шапці. Всі вони цікаво зазирали в фіртку, затуляючи її собою. Хлопчик безуспішно здіймався на шпиньки, підскакував, але нічого не бачив. Шапка йому лежала аж на носі, і він дивився з-під неї, задравши голову; очевидно, йому надокучило щоразу одсовувати її назад, та й не помагало це, і тому він дав їй спокій.

Вадим підійшов ближче й спитав хлопця, показуючи головою на подвірря:

— Що там таке?

Хлопчик, видно, змерз у ноги. Підтанцювуючи і задираючи голову так, ніби пив щось, він захоплено сказав:

— Свадьба. Красні коври стелють...

І з задоволенням сьорбнув носом.

— ... Цельний двір коврами застеляють. Хазяйська дочка з своїм дядьком вінчаїтьця. От і томобіля стоїть.

Дійсно, за тротуаром стояв червоний автомобіль з жовтими блискучими ручками. Шофер сидів непорушно й рівно, як штучний.

— Хазяйська дочка з своїм дядьком? — перепитав Вадим.

— А, що він плеще! — з зневагою озирнулася одна з перекупок в чорному з вилиском на жупані, підперезана синім поясом. — З яким дядьком? Ніс утри, а тоді в оратори записуйся.

І, одчитавши “оратора”, баба з діловим видом звернулася до Вадима:

— Старого Рибачького дочка виходить за сахарного заводчика. До церкви ідуть.

В цей час передні в юрбі посунулись назад і зашомотались.

— Ідуть, ідуть!

Вадим зазирнув через плечі у двір. Йому кинулася у в очі довга червона смуга через все подвірря аж до фіртки садка. Вздовж неї стояли пожильці і цікаві з ulиці. По червоній смузі доріжки білили якісь літери.

Біля хвіртки садка помічався рух, потім з’явилась велика постать чоловіка в довгій шубі, яка йшла спиною з боку доріжки. За ним плила Тепа з одкинутою назад головою, сміючись і блискаючи зубами. На ній було темно-синє оксамитне пальто, вузьке внизу і лягаюче широкими бровами вгорі. В руках — плескувата величезна муфта. На капелюху гордо, як у

жандарів при параді, стирчав ясно-білий султан. Круг шиї лежало теж біле хутро, і через його яскраво вирізувались на лиці очі з чорними чіткими бровами.

За цією парою виднілись голови прислуги.

Хлопець з кошем до того захвилювався, що почав раптом тикатися головою між спини і лізти вперед, не помічаючи того, що власний кіш не пускав його. Одна з перекупок ударила його кулаком по голові, насунувши цим шапку аж на губи, і одшпурнула вбік. Хлопчик, не говорячи ні слова, поправив шапку і знов поліз між спини, з другого боку.

А пара все наближалась. Голова Тепи приходилась по плече добродію в шубі, і той весь час ішов, схилившись. Видно було, що він вів її задом за руку. Часом він озирався назад, боячись спіткнутись об щось, і тоді Вадим бачив лице того красуня, що позавчора стояв на ганку з благаючим виглядом. Тепа щось говорила і сміялась грудним дрібним смішком, який так добре знав Вадим. Так вона сміялась — коли була дуже й радісно схвильована. Раптом з фіртки вибіг чоловік у коротенькому пальті й крикнув:

— Ану з дороги там! Дорогу дайте!

І зараз же нахилився чогось до землі. Вадим, одступивши разом зо всіма до палісадника, побачив, що чоловік розмотував товсту паку червоної доріжки, дрібно, задом ступаючи з нею до автомобіля.

Коли Тепа пройшла повз Вадима, він почув знайомий запах її пахошів. Здавалось, він ішов від її гордо киваючого білого султана.

Автомобіль загурчав і задріжав, немов од радості, побачивши пару. Шофер повернув голову і сидів так, як заведена лялька.

Тепа легко зійшла на приступки екіпажа і стала на весь зріст, поправляючи пальто. А красунь побіг на другий бік автомобіля і почав щось говорити шоферові.

В сей мент Тепа, скидаючи очима шепочучу юрбу, раптом зустрілась поглядом з Вадимом. Він помітив, як вона своїм звичаєм поширила очі, потім зразу ж підбрала рукою пальто і хутко злізла на землю. Легко розриваючи на дві половини натовп, вона ішла прямо до Вадима, уже здалеку простягаючи йому руку, лукаво сміючись і граючи очима. Публіка здивовано й недовірливо оглядала з ніг до голови незграбну постать рудого чоловіка в чоботях, в порижілому плащі і спортсменському картузі

— Ви до нас? — стискаючи його руку, швидко заговорила Тепа. — Чом учора не були? Га? А я ждала. Ви мене зараз почекаєте? Я недовго, півгодини, до кравчині їду. З шиком їду, правда? А, це неспроста!

Вона озирнулась на хлопчика, що дивився на неї, закинувши голову і поблискуючи мокрим під носом.

— Тобі чого? — прикрикнула вона на його. — Марш туди!

Хлопчик і другі цікаві хутко одсунулись вбік.

— Це неспроста! Бачили, що написано на доріжці? Ні? Шкода. “Хай живе С. М. Р.” Розумієте?

— Що ж то значить? — спитав Вадим. Тепа зробила здивовано-гнівне лице.

— Як? Не розумієте? Ах ти ж... Забув? “Степанида Макарівна Рибоцька”. А раніше на таких же червоних ганчірках колись цей чоловік писав: “Хай живе К.-Д. П., свобода і таке инче”. Розумієш, ти?

Вона говорила тихо і дивилась весь час ніжно-насмішкуватими очима йому в лице. Вадим спокійно посміхався. Але йому цілком було незрозуміле її поводження. Чи їй дійсно треба його було побачить, чи підійшла до його з якимсь наміром, чи без наміру, а в цьому незрозумілому підняттю, яке блищало в очах, не можна було розібрать.

А Тепа швидко говорила далі:

— Але це не задурно! Ось він там уже лютує, що я побігла до вас. Правда? Подивіться непомітно. Що він робить? Де він?

Вадим сковзнув поглядом по автомобілю. На йому, держачись за скло, стояла в розстібнутій шубі величезна постать красуня. Він гарячими очима, як тоді на ганку, дивився на їх бік. Юрба з цікавістю шелестіла розмовами й поглядала то в той бік, то в цей.

— Стоїть і дивиться сюди, — тихо сказав Вадим.

— Тепер бережіться! — весело засміялась Тепа. — Або вб'є вас, або буде водить по ресторанах і напувать. А мені робота: укрощать. Нічого, я це люблю. А через два тижні плата. Знаєте, яка? Цікава. Така, як колись мав без нічого. Забув? Ні? Може, хочете подивитись? Це буде при всіх. Так йому хочеться. А я хочу, щоб і ви надивились. Прийдете? Ну, нічого. Ви зараз до нас? Почекайте ж мене! Маю серйозне діло. Серйозне, без жартів. Там вам Олена Іванівна скаже. Ну, прощайте... Стій: хвилюєшся, га? Хвилюєшся, признайся?

Тепа лукаво-ніжно присунула лице й зазирнула йому в вчі, роблячи це так, немов були вдвох десь у хаті. Вадим аж одхилився трохи.

— Чого ж мені хвилюватись? — сказав він. Тепа засміялась і стиснула йому руку.

— До побачення!

Підобравши пальто, вона замахала до автомобіля муфтою і побігла до його. Красунь простягнув руки і майже підняв її на гору. Автомобіль рывкнув, шарпнувся і, м'яко підскакуючи, покотив по улиці. Хлопчик з кошем передражнив досить удачно його і тільки тоді з задоволенням висякався. Чоловік у коротенькому пальті скочував червону доріжку. Юрба розповзалась, гаряче балакаючи й сміючись.

Вадим помалу ввійшов у двір. На подвіррі теж розмовляли покоївки та кухарки, держучи руки під хвартухами. На Вадима всі подивились з увагою й непорозумінням.

Він пройшов у садок і піднявся на ганок. Ні в сінях ні в коридорі нікого не було: певно, вся прислуга була на дворі. Тільки з одчинених дверей кухні лопотів дрібний ритмічний стукіт, — сікли м'ясо. Вадим, як і в перший раз перед дверима кімнати батьків, зупинився і якийсь час стояв, похиливши голову. Потім зітхнув, криво посміхнувся і сам собі сказав: “все одно!”. І не стукаючи одчинив двері. А зараз же злякано зупинився: поперек ліжка, головою на подушку, покладену до стіни, лежав батько і судорожно корчився. Рука його лежала на спинці ліжка і совалась то вперед, то назад. І як посувалась рука, то й голова з мертвою поверненою до дверей половиною лица теж шарпалась од подушки й трохи підводилась. Так покинуті в хаті діти, що не уміють ще сидіть, силкуються встати. Вадима він не бачив своїм півприплющеним оком, а шуму дверей не чув через усилля.

Вадим хапливо кинувся на поміч. Але, боячись, що несподіваний дотик може злякати батька, перейшов на другий бік, де було видюще око, й голосно сказав:

— Добридень, тату! Може, допомогти вам? Ви хочете сісти?

Трохим Петрович зразу ж ослаб і пустив руку. Голова теж упала на подушку. Він слабо закивав нею і скривив і так скривлений рот, бажаючи, очевидно усміхнутись.

— Сі... ти!... — сказав він ледве чутно.

Вадим догадався і, обережно підклавши ліву руку під батькову шию, другою обняв за худі плечі й легко посадив його. Підводячи, він чув нездоровий тяжкий дух од всього батькового тіла, і особливо з рота. А шия була така хруська, тоненька, безсила! Порожній рукав зачепився за шию ззаду, і було таке вражіння, ніби батько, надприродно викрутивши руку, чухав нею спину.

Вадимові знов було від цього в ногах і животі почування, немов він дивився униз з високої дзвіниці. Він обережно сів коло Трохима Петровича і скинув картуз, поглядаючи на батька. Той трудно дихав, неначе вийшов на високу гору. На лобі дрібно-дрібно билась синя напнута жилка...

Сьогодні при денному світлі ще виразніше було видно батькове каліцтво. Це було щось безглуздо-жорстоке. Немов сили, що завідують життям людини, спеціально змовились так люто поковеркати майстера Стельмашенка. Особливо моторошно було дивитись на око і рот. Око зробилось косим, нахиленим униз, неначе хтось навмисне натягував шкіру на виску. Лінія рота була переломана, як палиця в воді, і та частина рота, що загиналась униз, була весь час гидливо роззявлена, ніби батько когось передражнявав. Йому, мабуть, було сьогодні гірше, бо Вадим бачив, як над висками мокро поблискував піт і все лице було олов'яно-жовтого кольору.

— Погано вам, татуню? — спитав Вадим.

Старий не одповів нічого: він сидів з заплющеним оком, хрипко дихаючи й невідомо для чого поклавши здорову руку на стіл, то стулював її в кулак, то розтулював.

— Нащо... му... ить так? — раптом розплющив він око й подивився ним на Вадима. В куточках ока стояла каламутна стара сльоза.

— Хто, тату, мучить? — обережно спитав Вадим.

Батько хитнув головою вгору до неба й підняв туди око. Потім знов заплющив його. Дихав він рідкими й довгими зітханнями, як дихають у сні.

Вадим сидів не рухаючись. За стіною на кухні вже не ляпотіли; замість того хтось гунав так, немов, насадивши на сокиру дровиняку, силкувався розбити її об підлогу. Чувся гомін жіночих голосів.

— Там и... о... — вмить хитнув батько головою до вікна.

Вадим не зрозумів, але встав і подивився в тому напрямі. На підвіконнику біля Осевих книжок лежав лист. “И... о” — “письмо” — догадався Вадим.

— Письмо, тату?

Трохим Петрович захитав головою.

— Мені?

— О-і, о-і...

Вадим узяв листа, швидко оглядів його і виняв з конверта. Читаючи, він помалу густо почервонів: пан Микульський подавав йому милостиню. Закладаючи листа в конверт, Вадим машинально, як учора, од сорому посвистував кутком рота.

— О-о-ший шо-овік? — спитав батько, киваючи на листа.

Вадим підійшов і знову сів на ліжко.

— Хороший, тату... Ви знаєте, про що він пише. Мама казала? Ну, от... Матиму заробіток. Двадцять п'ять рублів на місяць. Все ж таки що-небудь.

Батько трудно підтвердливо хитав головою.

— А-а, а-а... — щось говорив він.

Вадим одмітив, що сьогодні він далеко гірше розумів батька, ніж у той вечір.

— Теба... оше... дать ужбу... Не бе-и... — підняв, перестерігаючи, палець старий. — Не доб-а ужба...

— Тепа хоче дать службу? — перепитав Вадим. Батько захитав головою.

— Мені.

— А-а, а-а... Не бе-и... Бог нею... Іоном будь... Вадим не розумів.

— Іона?

Трохим Петрович хотів пояснить рукою, потім знов напружив рота і горлом сказав:

— Ужба... іонська...

— Шпiонська?

— А-а, а-а...

Вадим посміхнувся, згадавши вчорашню розмову.

— Не бійтесь, тату, не візьму...

— Ільки не т-еба свається ину... — сказав батько.

— Ні, я свариться не буду... Бог з нею. Навіщо? Вона, мабуть, сама не розуміє. Дума, що служба хороша... Бажаючи мені добра, дає... Розуміється... Ні, я не буду нічого... Я скажу, що подумаю, а потім найду иншу роботу, й часу не буде.

— А-а, а-а, — підтвержував батько ласкавим хитанням голови.

Але раптом якось шарпнувся, гикнув і з жахом розплющив око, блиснувши червонувато-синьою банькою. Рука його цупко вп'ялася в край столу і дихання стало частим.

Вадим, схолоднівши, поспішно обняв батька, неначе захищаючи від незримого, невідомого йому ворога.

— Що вам, татуню? Що таке?

Батько неспокійно водив головою і стогнав. Потім пустив усе тіло на руку Вадима і прохрипів:

— А-и...

— Лягти, тату?

— А-а, а-а...

Вадим поклав його на подушку. Тепер було видно все лице з другою, байдуже і тупо-спокійною половиною його. Вона була чудно-свіжа, майже без зморщок, непорушно-застигла і рівного від підборіддя до рідкого волосся кольору. Друга ж, — скошена вся вниз, сковеркана, зморщена, — не то дріжала вся, як дріжить від нестерпного болю шкура на коняці, не то шарпалась. По щоці поблискував слід од сльози. Око було заплющене.

Вадим не зводив напружених очей з батька, немов ще чогось ждучи від його. Але Трохим Петрович дихав уже рівніше, не з такою моторошною хапливістю, як раніше.

Нарешті він зовсім заспокоївся. Але тільки Вадим рухнувся, щоб змінити незручну позу, як він розплющив око і, дивлячись ним на сина з якоюсь строгою, напруженою увагою, на диво виразно і твердо з мукою викрикнув:

— Вадю, Бог є?

Вадим сильно уперся кулаком в ліжку і на мент затримав дихання. Він зразу ж зрозумів, що питання задано не для розмови, не так собі, а з якимсь важним, рішенням значінням для батька, що відповідь чекається всіма силами душі, і що вона не може бути ні так ні сяк, а певна, категорична, без хитань. Знов згадався Ось.

І сам не знаючи, як се сталось, Вадим тихо, але твердо й непохитно промовив:

— Є, тату!

Батько аж підвів трохи голову, гостро дивлячись сину в лице.

— Ві-иш?

— Вірю, тату.

І знов, як під владою незрозумілої сили, Вадим помалу, впевнено підняв руку і, не зводячи очей з батька, перехрестився два рази.

— Вірю, тату, в Єдиного, Всемогущого Бога.

Трохим Петрович пустив голову на подушку й заплющив око. Лице його стало дивно-спокійним, і навіть гримаса рота не здавалась гидливою, а тільки скорбною. Круг ока лягла тінь умиротворенности й теплого спочинку.

Вадим же все сидів в тій самій позі, боячись рухнутись.

В цей мент рипнули двері й у хату з горщечком в руці ввійшла Олена Іванівна. Побачивши Вадима, вона зробила злякано-радісні очі, захвилювалась, заспішила і, коли ставила на стіл горщечок, сльози вже текли у неї по щоках.

Вадим обережно встав і пішов їй назустріч. Вона обхопила його вище ліктів руками і, плачучи, припала головою до грудей його.

— Ну, чого ж ви, мамо? Чого плакати? — м'яко, почекавши трохи, сказав Вадим і подивився на батька. Але той так само тихо й спокійно лежав, тільки око розплющив.

Олена Іванівна зараз же затихла. Одхилившись і витираючи хвартухом очі, вона з журним докором проговорила:

— Чого плачу? А як же нам, сину, не плакати, як ти так з нами поступаєш? Як же ти міг так, що не прийшов учора? Ждали тебе, ждали, думали, думали, передумали. Вже так і рішили, що забрали тебе знов. Батька б хоч, сину, пожалів, за його подумав. Он що з ним зробив, всю ніч не спав, так переволнувався... Вадим аж кинувся весь.

— Господи Боже! Я ж не думав... А Ось хиба...

Але батько не дав йому договорити. Тільки Олена Іванівна почала про його казати, як він замукав і з несподіваною силою й незадоволенням викрикнув:

— Ні... Неп-авда!

Аж кров йому прилила до голови, а око дивилось з докором і гнівом.

— Неп-авда! Ні... я сам!.. Ні...

Вадим сів на ліжко і заспокоююче погладив батька по плечі.

— Ні, тату, ні... Не хвилюйтесь. Мама це сказали так собі... Я ж розумію ...

Але батько дивився пильним оком на зблідле лице сина і докірливо переводив погляд на Олену Іванівну. Олена Іванівна мовчки підійшла до Вадима і обняла його голову.

— Сину наш!..

І знову сльози покотились крупними швидкими краплями. Вадим узяв між свої долоні одну руку матері і схвильовано-ніжно потискував її. А рука була скоцюрблена, з холодними, задубілими від ревматизму пальцями, з повипинаними од праці синіми жилами.

І материне лице сьогодні видавалось старішим. По обидва боки підборіддя звисали старечі мішечки, а щоки побіля рота позападали. Зморщок було більше, і в них щось чорніло, немов виступала там земля, яка кликала матір до себе. Ніс від сліз почав уже червоніти.

— Годі, мамочко... Простіть мене, я більше не буду так... Я мав деякі діла і не міг прийти... Та й кімнату собі шукав.

Кімната зараз же зацікавила Олену Іванівну. Чи тепла? Чи ясна? Чи дорога?

— Як би нам, сину, хоч з рік-два пожити у своїй хаті, — тужно зітхнула мати. — Та підлічить старенького тата... Хоч би не мучився так. Ти, сину, ходиш там по світах, розпитався б ти дохтурів, чи не можна що зробити. Уже й старий согласний, учора...

Трохим Петрович знов занепокоївся. Напружившись, він сказав:

— Не т-еба...

Олена Іванівна не зрозуміла.

— Що не треба?

— До-то-їв... Уже не т-еба... Там мій до-то!

І Трохим Петрович повів оком вгору.

Мати була вражена і вже хотіла щось сказати, але Вадим обережно потиснув їй руку й підморгнув одним оком. Олена Іванівна зрозуміла і, зітхнувши, покійно сказала:

— Ну, що ж?... Не треба, то й не треба. Може, змилується Бог, та й так полекшає... Вже про здоров'я не помишляємо, аби ж хоч не було мук таких... Це хотілось би... Ну, а як не треба, то й не треба...

Тут Олена Іванівна згадала про лист і хотіла дати його Вадимові. Але, довідавшись, що він уже взяв, почала з цікавістю розпитувати про Микульських, особливо про Олесю.

З листа вона перейшла до Степанидиної пропозиції служби. Переказуючи Вадимові слова Тепи, вона щиро хвалила її, дякувала, прощала їй все. По тону й по деяким словам Олени Іванівни можна було вивести, що вона надавала неабияке значіння цій службі, не тільки з грошового боку, а з більш важного й серйозного. Тут же почала для чогось оповідати, як Тепа

перебірає кавалерами, як гидує ними, як, видно, нудиться й журиться за чимсь чи за кимсь. Немов випадково згадала, що Тепа дуже пильно розпитувала про те, як він, Вадим, віднісся до того, що Рибачькі прийняли батьків до себе.

Вадим слухав мовчки, покиваючи іноді головою. Потім обережно проговорив:

— Так, мамо, це дуже добре... Тільки з службою доведеться трошки подождати.

— А чого ж то так?!. — трівожно скинулась мати.

— А того, мамо, що мені треба буде клопотатись, щоб прийняли в університет.

Олена Іванівна махнула рукою.

— Не приймуть, і не клопочись! Тепа казала, що ні за що не приймуть.

— Ну, Тепа. Тепа всього не знає. А я вчора був в університеті, і мені сказали, що як я з місяць похожу по всяких особах, то й приймуть...

Мати була незадоволена.

— Ох, сину, що тобі той університет твій?.. Мав уже його доволі... Покинув би ти його... Узяв би службу, женився та пригрів би нас на старість, із цього пекла нас вирятував...

Вадим погладив материну руку.

— Я й без цього буду старатись, мамо...

Мати безнадійно похитала головою.

— Не зробиш ти нічого... Недобрий ти, сину...

— Та я ж, мамо, не зовсім одмовляюсь. Я тільки зараз не можу. Треба буде бігати, а на службі ж не можна пропускати... Подивлюсь. Як нічого не виходитиме, кину й візьму службу.

Олена Іванівна, власне, вже й цим була задоволена. Вона сподівалась, що Вадим просто одмовиться та й годі. Подумати собі: служити у тих Рибачьких, проти яких він колись так воював, прокламації на їх писав, забастовки робив. Вже одне те було добре, що Вадим не спалахнув, не розсердився.

Яка саме служба була, Олена Іванівна знала. З її погляду це як раз підходило Вадимові, — робота неважка, чиста, не підлежна, а, навпаки, з правами начальства. Але знала вона також, що Вадим мусів поставитись до неї негативно. Ось, наприклад, як почув, зразу ж підтягнув губи й замовк, як води в рот набрав. А вже як Ось губи підтягує й мовчить, так і знай, що дуже незадоволений. А від кого ж і набрався він того духу, як не від старшого братика?

Згадавши про Ося, Олена Іванівна не могла вдержатись, щоб не заговорити з Вадею об тім, що її вже довго непокоїло. Непокоїла ж її чудна вдача Йосипа. Парубкові вже двадцять третій рік, а він живе, як шістнадцятилітня дівчина. Звичайно, Боже борони його від піяцтва, від гультьяйства, але ж чоловік не камінь, молодий ще, — міг би коли-небудь і випити трошки, і з баришнями пройтися десь по бульвару, і забавитись. Він же як каторжний: тільки від роботи — так і за книжку. Не можна його відірвати від тих чортових книжок, де їх у Бога така сила береться? Одна за одною, одна за одною! Думається: ну ось цю прочита та вже більше не буде. Куди там: аж п'ять зразу принесе. Та чи їсть, чи одягається — все у книжку дивиться. Що вже лайки було за це, що вже сліз проплакано — нічого!

Книжки та Антошка з милими своїми сестричками. Антошка, Макаренків син. Макаренко, слісарь у Фанштейна, батьків колишній другяка. Хороший чоловік. Дай, Боже, царство небесне. Помер та покинув трьох дітей з старою матіррю. Думав небіжчик, що син матір упокоїть на старість. А син почав революцію робить та в тюрму попав. Та мало того, що сам, ще й сестру Маньку за собою потяг. Що вже стара Макаренчиха сліз вилила, то і у всіх цих книжках не списали б ні Антошка, ні Манька. А сказати Йосипу нічого не можна: замовчить — і хоч убий, ні слова. Аж страшно часом цього хлопця. Що він собі там дума про себе, що вчитує з тих книжок, Господь його святий знає. Правда, не грубіян, поштивий, жалів батьків, копійки не витрача на дурощі, а все ж таки якимось не так, як треба у його. Вигляд такий часом суворий та строгий, що й заговорить страшно. Ну, бува, що й засміється.

І тоді посмішка така, що хоч бери його на руки та грайся з ним, як з трьохлітнім. Тільки останніми часами все менше та менше сміється він.

Олена Іванівна зітхнула, помовчала й тихіше, немов Ось був тут десь близько, знов почала:

— Боюсь я, сину, одної тут біди. Прошу тебе, Вадю, розвідайся ти про це. Казали мені люди, що Ось дуже упадає за Манькою, та так упада, що хоче женитись... Я, сину, цього не переживу. От тобі моє послідне слово... Що вже нам було, а такого я не переживу. Поки я жива, не допущу у рід свій такої дочки. Убийте мене лучче, живою в домовину закопайте, а не дам і не дам своєї згоди на це. Що там найшов він у неї? Як можна на таку поласитись? Їй, звісно, хочеться, бо хто ж її візьме, а нам яка радість? Хоч би ж копійка яка за душею була, а то голі всі як бубон. І, сказати би, хлопець такий, що не полюбить инча. А то ж захоти тільки. Єсть тут одна, дочка лавушника. Заможні люди, привітні; кажуть про його, що він з жидівських погромів розжився. А воно й неправда. Роботящий, бережливий, то й склав собі капитал. А хоч би й з погромів? Як добро тисячами на вулицях валялося? Хто б не підняв? Високого стану персони, та й ті гріли руки, а бідному чоловікові і Бог простить. Так дочка дуже за Осею побивається. Колись у дружбі були, до погромів. А потім і пішло на розрив. Кажу Осеві, а він... як до стіни. Манька-шлюха йому миліща. Вадю, сину, внуши йому, дитино, щоб він цього не робив... щоб пожалів бідних калік-батьків. Та й ще-ж яка історія! Ти ж і не знаєш...

І мати розповіла про подію на фабриці, про Маньку, Никодима.

— Та Осип тепер як хмара ходить. Просто боюсь я, щоб він чого не вчинив з дядьком. Ой, боюсь я та боюсь! Поговори ти з ним. Він тебе послуха. Хоч він і казав, що не говоритиме з тобою, бо за щось там сердиться на тебе, щось ти невгодне товаришам зробив, а я знаю, що він тебе дуже любить. Поговори, сину!..

Вадим трохи не скрикнув “а-а!”, як мати розповідала про Маньку. Тепер дещо вияснялось. І він охоче й поспішно пообіцяв неодмінно побалакати з братом.

Батько весь час лежав тихо, заплющивши око. Олена Іванівна злегка покликала його, але він не рухнувся, — мабуть, спав. Тоді Вадим поспішно почав прощатись. Олена Іванівна попрохала його зайти до дядька і все ж таки хоч поговорити про службу, сказати, що він не одмовляється.

Вадим зайнявся, але зараз же згодився і дав слово піти до Никодима. Поцілувавши матір, він подивився на змучене, але мирне лице батька і на шпиньках вийшов з хати.